

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՔ. 1. Ա. Հատորին վերջը (էջ 238) «**Փառք...** Գրեցաւ աստուածաբան մարգարէութիւնս Եսայեայ ի սուրբ եւ յընտիր աւրինակէ, ի գաւառս Մոկաց, ի վանս որ կոչի սուրբ Կանաց, ընդ հովանեաւ սուրբ Խաչիս, ձեռամբ յոգնամեղ եւ անպիտան եւ փցուն գրչի նահապետի, ի թվականին Հայոց Պիթ:

Արդ, յիշեցէք ի Բրիստոս Յիսուս զառաջնորդ սուրբ ուխտիս զՏիրացու եւ զեղբայր իւրդ Ստեփաննոս եւ զքորորդին իւրեանց զՅովհանէս կրօնաւոր, որ ետուն գրել զսայ եռափափաք սիրով ի վայելումն անձանց իւրեանց եւ յիշատակ հոգւոց իւրեանց եւ ծնաւդաց իւրեանց, զի որ ընթեռնու եւ աւգտի, ասացէ Աստուած թողցէ զմեզ սոցա, զի եւ ձերն թողցի: Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զմանկունս սուրբ Եկեղեցւոյ, որք ընթեռնուք զպատգամն Եսայեայ մարգարէի, յիշեցէք ի Բրիստոս զառաջին գրողն եւ զիս որ յետոյ գրեցի, եւ անմեղադիր լերուք զի ի ձմբանի գրեցաւ եւ ցուրտ էր տունն»:

2. (Էջ 237) «**Չվերջին ստացող սուրբ կտակիս** զսուտանուն Գրիգոր երէցս եւ զհայրապետն իմ զտէր Ստեփաննոս, զմեծ երախտաւորն եւ զհայր իմ Աֆէնտ եւ զմայրն իմ Արզուն եւ զերիցակինն իմ Ղուենաֆար, եւ զորդին իմ Երեմիա եւ զամենայն ազգատոհմն մեր զկենդանիս եւ զհանգուցեալսն: Յիշեցէք ի Բրիստոս միով Տէր ողորմեայիւ, աղաչեմ, եւ Աստուած մեզ եւ ձեզ ողորմեացի յիւր միւսանգամ գալստեանն. ամէն»:

3. **ՅԵՆԱՊԻՐԱՆ Բ. Հապարի (էջ 703).** «Աստուանար սկզբնաւորեալ աստուածային տառս այս, աստուածընկալ սուրբ առաքելոյն Պաւղոսի, ի ստոյգ եւ յընտիր աւրինակէ, ի կղզին Ալթամար կոչեցեալ, ընդ հովանեաւ ամենայաղթ սուրբ Խաչի եւ սուրբ Նշանի, եւ աստուածամուկ սուրբ գեղարդեան, ի հայրապետութեան տէր Զաքարիայի, զոր տէր Աստուած զնա ընդ երկայն աւուրս արասցէ. ամէն: Եւ գրեցաւ սա ի թուականին Հայոց 2ՊԸ (1309), ի խնդրոյ աստուածարեալ եւ հոգիազարդ կրանաւորի Գրիգորի, զոր յոյժ փափագմամբ կրանաւորի Գրիգորի, զոր յոյժ փափագմամբ ստացաւ զսա յարգար վաստակոց իւրոց, ի վայելումն անձին իւրոյ: Իսկ յետ ելից յաստեացս, յիշատակ անջնջ հոգոյ իւրոյ, եւ ծնաւդաց իւրոց եւ եղբարցն եւ ազգայնոցն ամենեցուն, կենդանեաց եւ հանգուցելոց: Եւ ես ամենամեղս եւ անարժան Դանիէլ սուտանուն կրանաւորս, տեսեալ զփափագ եւ զտէր սորա որ առ հոգեւորսն եւ բոս իմում կարի յանձն առի եւ գրեցի զսա մեղսամած մատամբ իմով: Իսկ դուք հանդիպեալքդ սմա տեսութեամբ կամ աւրինակաւ, կամ ընթեռնելով կամ լսելով, հարբ եւ եղբարք պատուկանք եւ սրբասէրք, աղաչեմ յիշեցէք յընդունակ աղաւթս ձեր, զստացաւ սուրբ զորոցս, զերիցս երանեալ կրանաւորն Գրիգոր, եւ զծնողն իւր եւ զեղբարսն, եւ զազգսն ամենայն, որպէս զի աղաւթիւք ձերովք եւ ամենայն սրբոց ողորմեացի Բրիստոս Աստուած հոգոց նոցա, եւ յահաւոր գալստեան իւրում թողութիւն շնորհեցէ նոցա եւ արքայութեան արժանի արասցէ ամէն, Ընդ նոսին եւ զիս զանարժան եւ զմեղաւք լցեալս զանյիշելի գրիչս ԳԴԱՆԻԷԼ:

յիշելոյ արժանի առնել եւ Աստուած ողորմի ասելոյ, աղաչեմ. նաեւ զծնաւորս մեր զհանգուցեալսն ի Բրիստոս եւ զքոյր մեր զԱւա, որ յայսմ ամի փոխեցաւ ի Բրիստոս, եւ զազգսն ամենայն, զի եւ մեզ ողորմեացի Բրիստոս Աստուած յաներեկ գալստեան իւրում եւ ջնջեցէ զձեռագիր յանցանաց մերոց: Յիշեցէ ողորմութեամբ ողորմածն Աստուած զպատուական քահանայն զՍիմէոն, զուսուցիչն մեր եւ զծնաւորսն իւր, զի ամենեցուն առհասարակ ողորմեացի բարեգութն Աստուած, ստացաւդաց եւ գրաւդաց եւ երախտաւորաց մերոց, եւ այնոցիկ որ լի սրտիւ Աստուած ողորմի ասեն եւ ողորմութիւն շնորհեցէ կրկին կենաւք եւ երկու աշխարհաւք, եւ ինքն եղիցի աւրհնեալ գովեալ եւ փառաւորեալ յամենայն յարարածոց յիմանալեաց եւ ի զգալեաց, յաւիտեանս յաւիտենից ամէն»:

(Ըրանակիւ) ԹՈՐԳՈՄ ԵՊԻՍԿՍՊՈՍ ԳՈՒՇԱԿԵԱՆ

ԲԺԻՇԿ ԳԿՏ. ՍԵԹ ՍԸՄ

Հնդկահայ հին բժիշկ մ'է սա, որ հակառակ անցուցած բաւական Նշանակելի կենսաբն, մնացած է անձանութ:

Հարունակ ծովային բժշկական պաշտօնավարութեան մէջ գտնուելով, միշտ ծովերու վրայ ու երկրէ երկիր թափառական, այնչափ հեռու հղած է իր ծննդավայրէն, որ մինչեւ իսկ ազգակիցներէն մոռցուած է բնաւին:

Այս բժշկին յայտնութիւնը կը պարտիմ իմ ողբացեալ բարեկամս՝ Կալկաթայի ծանօթ վաճառականներէն Պ. Սինքերերիմ Հայկազունի¹,

¹ Սինքերերիմ Հայկազունի, զոր 1894ին ճանչցած եմ Կ. Պոլսոյ մէջ եւ անոր հետ կապուած սերտ բարեկամութեամբ, ծնած էր Աղեքսանդրապօլ 1845 յունիս 15ին: Որդի տեղւոյն Աւագերեցներէն Տէր Մատթէոս քահանային, կը կրթուի ու կ'ուսանի ծննդավայրին ազգային վարժարաններուն մէջ, բաւական տարիներ ուսուցչութեամբ զբաղելէ վերջ՝ կը սկսի վաճառականութեան, եւ այս նպատակաւ կ'այցելէ Հնդկաստանի այլեւայլ քաղաքները ու կը գառնայ Թիֆլիզ եւ Աղեքսանդրապօլ: Դեպի 1893ին ընտանիքով կու գայ Կ. Պոլիս ու իւր երկու տարի մնալէ յետոյ կ'երթայ վերջնականապէս Հաստատուելու Կալկաթա, ուր առաջնակարգ վաճառականի գիրք կ'ուսնեայ:

Զերմ ազգասէր ու ազգանուէր՝ իւր նոր հայրենիքի ազգային գործերու ալ շէր զանաւոր իր արդիւնաւոր ափսոսութիւնը: Աճառականական գործեր կը ստիպեն իրեն փոխադրուիլ Դաքքա, ուր գժբաղդաբար զօհ կ'երթայ

1896ին կրցաւ ճանչնալ Սեթ Սամի բարեկամներն ու ազգականները եւ քաղել անոնցմէ տեղեկութիւններ՝ դժբախտաբար շատ ցանցաւ, զորս տարիներ յետոյ յաջողեցաւ մասամբ լրացնել, Ս. Հայկազունիի աղջիկը Տիկին Հռիփսիմէ Արշակունի¹:

Սեթ Սամ ժամանակակից էր Յովսէփ մահտեսի Յովսէփեանց եւ Սարգիս Հրիստոսեանց Հնգկահայ նշանաւոր բժիշկներուն, զորս ծանօթացուցած իմ արդէն²: Որդի էր՝ Եղիազար Սամ (Սամուէլ) Մադրասցի երեւելի վաճառականի մը, մայր ունենալով Կատարինէ՝ ծնեալ Մարութեան:

Իսկ յղուած տեղեկութիւնները կ'աւանդեն, թէ բժիշկ Սեթ Սամ ծնած է՝ 1833 թուին Մատրասի մէջ, եւ մկրտուած տեղւոյն Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

Եօթը տարեկան հազիւ նախնական կրթութեանը համար կը յաճախէ ծննդավայրին Հայկական Դպրանոցը (Armenian School), ուր վեց եօթը տարւոյ չափ ուսանելէն յետոյ, կը սկսի հետեւիլ Մադրաս քաղաքի բժշկական վարժարանը:

Շրջանաւարտ կ'ըլլայ եւ աւելի կատարելագործուելու համար, կ'երթայ յետոյ Անգղիա, կը հետեւի Լոնտոնի բժշկական Համալսարանը, եւ փայլուն քննութիւններէ յետոյ, վկայականը կը ստանայ 1853ին:

Հազիւ թէ տարուան մը վկայուած էր, երբ Դկտ. Սեթ Սամ 1854ին կ'որոշուի պաշտօնական բժիշկ Բրիտանական մարտանաւերու գնդին, որուն Հրամանատարն էր այն ժամանակ հռչակաւոր ծովակալն Պոքսըր:

Ըստ այսմ՝ դատելով Սեթի ծննդեան թուականէն (1833), 21 տարու եղած կ'ըլլայ նա այս կարեւոր պաշտօնին կոչուած միջոցին,

1897 յունիս 12ին պատահած ահաբեկի երկրաշարժին թէ ինքը եւ թէ իւր գեղատի Տիկինը: Մարմինը փլատակներուն երբեւէն հանուելով կը թաղուի Դաքքայի Ս. Յովհաննէս Եկեղեցւոյն բակը, ուր կը հանգչի նաեւ Տիկին Հայկազունի: Թանկագին բարեկամ մը եւ կարող ու հմուտ թղթակից մը կորսնցուցած եմ Սենեքերիմ Հայկազունիով: Իրեն կը պարտիմ Հնգկահայ բժիշկներու մասին քաղած բոլոր տեղեկութիւններս, անմոռանալի է ինձ իւր քաղցր յիշատակը...

¹ Տիկին Հռիփսիմէ Արշակունի իւր բարեկիշտակ չօրը մահէն յետոյ կը շարունակէ ցայսօր իւր թղթակցութիւնը ինձ հետ. եւ իւր չօրը նման, չի զանար ինձ բոլոր տեղեկութիւնները զորս կը խնդրեմ իրմէն Հնգկահայ բժիշկներու կեանքէն, երախտապարտ եմ այս Անի Տիկինոյ ինչպէս եւ իւր առաքինի չօր:

² Տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1899, Թիւ Յունիսի եւ 1896, Թիւ Գեկտեմբերի:

ինչ որ տարակուսական կը համարիմ եւ կը տարուիմ՝ հարց դնել, թէ արդեօք ինձ հաղորդուած վերոյիշեալ ծննդութիւնը սխալ չէ:

Կարելի չէ որ մարդ 24 կամ 25 տարեկանէն առաջ բժշկական վկայականի տէր ըլլայ, այն ալ՝ յաջորդաբար երկու վարժարանի ընթացք բոլորելով, կարելի չէր նաեւ՝ որ Բրիտանականի պէս Տէրութիւն մ'ալ 21 տարեկան դեռ բոլորովին անփորձառու երիտասարդ բժիշկի մը այդչափ կարեւոր պաշտօն մը հաւատար:

Բացայայտ է արդարեւ, որ նա ինչպէս պիտի կարգանք ստորեւ, Խրիմի պատերազմին ժամանակ կարեւոր պաշտօններ է վարած, այս իսկ ահա անոր տարիքը ալ աւելի խնդրական կ'ընէ:

Պէտք է ուրեմն անկասկած ընդունիլ, թէ Սեթ Սամ, առաջին առթիւ պաշտօնի վրայ եղած ատենը՝ 1854ին, գոնէ 25 կամ 27 տարեկան ըլլալու էր, որով ծնած կ'ըլլայ 1827—1828, եւ թերեւս Մադրասի բժշկական վարժարանէն վկայուեցաւ դէպի 1850ի ատենները:

* * *

Ինչպէս որ ալ եղած ըլլալ այս կէտը, սա ճշմարիտ է, թէ՛ Դկտ. Սեթ Սամի պաշտօնավարութիւնը կը գնահատուի շուտով, այնպէս՝ որ Խրիմի պատերազմը սկսած ժամանակ կ'անուանուի գլխաւոր բժիշկ, նախ՝ Պալմիրի ծովին, ապա Սեւ ծովի Անգղիական ծովային գնդին, ինչպէս կ'ուսուցանեն ինձ Հայկազունիի եւ Արշակունիի քաղած տեղեկութիւնները:

Սեթ Սամ բժիշկը այս պաշտօնը կը վարէ Խրիմի պատերազմին ամբողջ տեւողութեանը մինչեւ 1856: Պատերազմը դադարէն վերջ, կ'այցելէ Տրապիզոն, կը դառնայ Կ.Պոլիս, ուր իւր գնդին հետ կը մնայ բաւական ամիսներ:

Կ.Պոլսոյ մէջ ի սկզբան քննա շփում չ'ունենար ազգային շրջանակի հետ, եւ անոր Հայ ըլլալը կը յայտնուի միայն պատահական անակնկալ կերպով մը, զոր Տիկին Արշակունի կը պատմէ այսպէս.

«Հայոց պատրիարքը Կ.Պոլսոյ մէջ, պատերազմէ դարձող Անգղիական բոլոր զօրապետներուն ճաշկերոյթ մը կու տայ, երբ կենացներու համար բաժաններ կը պարպուէին, պատրիարքը Ֆրանսերէն լեզուաւ ճառ կը խօսի ու բարի դաշուստ կը մաղթէ: Անգղիական Հրամանատարը դառնալով բժիշկ Սամին կ'ըսէ՝

“դուն էլ իմ կողմանէ Հայերէն լեզուաւ շնորհակալութիւն յայտնիր պատրիարքին, երբ պատրիարքը կը լսէ բժիշկ Սամի Հայերէն խօսիլը, շատ կը զարմանայ, կ’ուրախանայ ու կ’ամաչէ որ ինչու ինքը Հայերէն չխօսեց: Այնուհետեւ պատրիարքը բժիշկ Սամի հետ սերտ բարեկամութեան կը սկսի” (Նամակ Տիկին Հռիփսիմէ Արշակունիի, 13 յուլիսի 1905):

Անշուշտ յերկրուած չի կրնար ըլլալ սոյն պատմութիւնը, միայն թէ շատ ու շատ զարմանալի է, որ այն ատենի Պոլսական Հայ թերթերու կամ պատրիարքարանի Արձանագրութիւններուն մէջ Հայոց Պատրիարքին կողմէ տրուած այդպիսի ճաշկերոյթի յիշատակութիւնը երբեք չեմ կրցած գտնել, թէեւ գիտենք՝ թէ 1856 յունուար 18ի Հինգշաբթի օրը, Կ.Պոլսոյ Բրիտանական դեսպան Լորդ Սթրաթֆորդ Ռէտֆըլիֆ շքեղ ու խիստ փառաւոր պարահանդէս մը կու տայ Անգղիական դեսպանատունին մէջ, ուր Սուլթան Մէճիտ Կայսրն իսկ ներկայ կ’ըլլայ, եւ նաեւ Հայոց Յակոբոս Պատրիարքը¹ ուրիշ հոգեւոր պետերու հետ միասին:

Կենթագրեմ որ բժիշկ Սեթ Սամ՝ այս պարահանդէսին մէջ պատահած ըլլայ Հայոց Պատրիարքին եւ անոր Հայերէն լեզուով շնորհակալութիւն յայտնած ի դիմաց դեսպանին, եւ ասով սկսած ծանօթութիւն ունենալ անոր հետ:

Եւ արդէն ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ, զի ինչպէս վերեւ ըսի, երբեք լսուած չէ որ Յակոբոս Պատրիարք պաշտօնական հացկերոյթ մը տուած ըլլայ Խրիմի պատերազմէն վերադարձող Անգղիացի զօրապետներուն, գոնէ Աւետիս Պէրպէրեան իւր Հայոց պատմութեան ժամանակագրութեանը մէջ յիշատակութիւն մը կ’արձանագրէր այս մասին:

Թերեւս այդպիսի խնջոյք մը Հայ երեւելիներու մէկին տանը մէջ տեղի ունեցած ըլլայ, բոլորովին անհատական, որուն՝ մեր Պատրիարքն ալ կրնայ հրաւիրուած ըլլալ, սակայն այս ալ կատարելապէս մոռնալ է:

* * *

1857ին բժիշկ Սեթ Սամ կը վերադառնայ Հնդկաստան, ու կ’ընտրուի Բրիտանական

60^{րդ} գնդի հրամանատար-բժշկապետ եւ այս պաշտօնին մէջ կը մնայ երեք տարւոյ չափ:

1860ին Հնդկներու ապստամբութեան ժամանակ, Հինդ եւ Մուլթի ցեղերու պատերազմին մէջ՝ իր կամքով յանձն կ’առնու ծառայել Անգղիական հրացանակիրներու գունդին, եւ կը մասնակցի Նշանաւոր յաղթութիւններու, բայց դժբաղդաբար կը վերաւորուի:

Եւ ստացած վէրքը այնչափ ծանր էր, որ այլ եւս անկարող կ’ըլլայ ստանձնած պաշտօնը վարելու. ուստի կը թողու զայն եւ կը չուէ կ’երթայ Լոնտոն կատարեալ բուժում ձեռք բերելու համար:

* * *

Այս վերադարձէն հետեւանքով հրաժեշտ կու տայ Տէրութեան ծառայութեան, եւ կը քաշուի Նոր-Ջեւանտա, յայտնի չէ թէ ո՞ր թուականին:

Կը պատմուի սակայն, ինչպէս Տիկին Արշակունի տեղեկացած է եղբր բժիշկիս կաշկածաբան մէկ եղբայրէն, Սեթ Սամ Նոր-Ջեւանտայի մէջ փոխարքայի անձնական բժիշկ կ’որոշուի, եւ կ’ընտրուի նաեւ անդամ տեղւոյն Խորհրդարանին:

Նոր-Ջեւանտայի մէջ կ’ամուսնանայ Անգղիացի օրիորդի մը հետ, եւ կ’ունենայ երկու զաւակ:

Իւր ամբողջ կեանքը հոն կ’անցնէ եւ յառաջացած տարիքի մէջ կը մեռնի Հօպարթ քաղաքին մէջ, հայութեան համար յիշատակի բան մը չթողլով իւր ետեւէն, ոչ իսկ իւր զաւակները, որոնք անշուշտ օտարացած էին:

Եւ քանի քանիներ այսպէս, Հայ զաւակներ՝ օտար երկինքի տակ կնքած են իրենց կեանքը անյիշատակ Հայ Ազգին համար, բայց թանկագին ու մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցանելով օտարին...

Յայտնի չէ թէ Դկտ. Սեթ Սամ ո՞ր թուին մեռած է, բայց դատելով այն տեղեկութիւնէն զոր կը գրէ ինձ Տիկին Արշակունի, թէ 40 տարւոյ չափ տեւած են անոր ծառայութիւնները՝ ըլլայ Հնդկաստանի կամ Նոր-Ջեւանտայի մէջ, կրնանք ենթադրել, որ նա մեռած պէտք է ըլլայ 1890—1894 թուականներուն միջեւ:

Դկտ. Սեթ Սամ ունեցած է եղբր երեք եղբայր եւ չորս քոյր, եղբայրներէն երկուքը Գրիգոր Սամ եւ Յարութիւն Սամ Հնդկաս-

¹ Մասիս, Ե. տարի, Թիւ 209, 26 յունուար 1856:

տանի Անգղիական կառավարութեան մէջ ունեցած են բարձր պաշտօններ ու դիրք, իսկ միւսը՝ Աղեքսանդր Սամ, ուսուցիչ եղած է եւ երիտասարդ վախճանած:

Բժիշկ Սեթ Սամի Գրիգոր եղբայրն է որ Տիկին Հ. Արշակունիի տուած է իւր եղբոր մասին տեղեկութիւններ, եւ սա ալ ինձ՝ զիս երախտապարտ թողում իրեն:

Ուրախ եմ, որ համառօտ տողերուս հետ ունիմ նաեւ այս բժիշկին լուսանկար պատկերը*, զոր մեծ դժուարութեամբ գտնելով յղած է ինձ Տիկին Արշակունի. բայց ցաւելով կը ցաւիմ որ այս պատկերին շուրջ չեմ կրնար յիշել, Սեթ Սամի կենքէն ազգային բան մը, հայկական ինչ մը, ծառայութիւն մը, ինչ որ՝ այս տկար աշխատութեանս շուրջ պիտի համարէի:

Սեթ Սամ երիտասարդ տարիքի մէջ է հոս, լուրջ ու խոհական դէմքով, սիրուն հայեացքով, եւ ծովային զինուորական բժիշկի տարազով:

Պատկերին ետեւը անգղիերէն գրուած է՝

Դիտ. Սեթ Սամ

Արքայական ծովային բժիշկ

եւ

բժիշկ նորին վեհապետութեան

«Բրիտանիա»

պատերազմական նաւին, յընթացս

պատերազմին Խրիմի 1855

Անշուշտ Հայ բժշկական պատմութեան համար Սեթ Սամի անունը մեծապէս պատուաբեր է, զոր չուզեցի թողուլ երկար, մոռացութեան վիհին մէջ:

Բերա, 11 Նոյեմբեր 1922:

ԴԿՏ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

* Յարգելի յօդուածագիրը Խմբագրութեանս տրամադրութեան տակ դրած էր նաեւ այս դագերոսիալ լուսանկարը, զոր սակայն նախաւոր չեղաւ ներկայացնել այստեղ ինչ ինչ դժուարութեանց պատճառաւ:

Խմբագրութիւն «Հանդիս»:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1922 ՏԱՐԻՈՅ

1. Լեզու:

(Տես Հանդ. Ամս. 1922, Թիւ 4:)

Meillet A.: De quelques mots parthes en Arménien. Rev. d. Et. Arm. I, 1, 1922, էջ 1-6.

— 1. Նահապետ = սոգդիերէն՝ *nāfār* (v'βδ'r) = պարթ. *nāfapati*. Նահապետ = իրան. *nāfa* + *āra* «գուցէ նաեւ նահապետ» (= **nāfa-tāka*) եւ նահապետն ինչն ունին: — 2. Պարար եւ պարար = սոգդ. *parašt*. Հմմտ. հրաժեշտ եւ հրաժարի. պարար անշուշտ պարթեական ձեւն է: 3. Ժանդ (ժանա) = սոգդ. *γαντāk*. 4. Ներքինի = սոգդ. *'ntr'yk*, *'ntryk* = իրան. *antar*. 5. Պաճոյճ = սոգդ. *p'wēh*. Ընդհանրապէս «Պ»-ով սկսող բառերը իրանական ծագում ունին մեծաւ մասամբ. իրանական «պ» նախադասելով մը կը մեկնուին Պ-ով (սոգդ. *kas-* պղտիկ), Պա-ճար, Պա-ճար, Պա-ճար, Պա-ճար:

Տէր-Մինասեան Ե.՝ Ուսումնական Հայերէն լեզուի (Հ. Յ. Տաշեանի): — Բանբեր Հայաստ. Գիտն. Ինստ. Ա. Բ. էջ 279-282. Համառօտիւ կը յիշէ բովանդակութիւնը: Անժամանակ կը գտնէ գրարարի կիրառումը: — Տաշեանի գործի վրայ մտի. նաեւ Մ. Յ. Անանիկեան, Կոչնակ, Ի. Բ. 1922, էջ 812-13, 844-846:

Մինասեան Մ.՝ Նախամետրոպէան Հայ տառեր: Կոչնակ, Ի. Բ. 1922, էջ 876-77: — Կը հաստատէ նախամետրոպէան 20 տառերու դոյութիւնն ու գործածութիւնը Ն. Բ. 189 էն մինչեւ Բ. յ. 300, եւ կը կոչէ դանոնք արշակունեան այբուբեն:

Թիրեաքեան Մ. Յ.՝ Նախամետրոպէան Հայ տառեր: Կոչնակ, Ի. Բ. 1922, էջ 943-945: — Մինասեանի անհիմն վարկածներուն հէքումը: Իսկ Մինասեան անդրադառնալով այս քննադատութեան, Կոչնակ, Ի. Բ. 1922, էջ 1110-1111. բանասիրական աշխարհէն իբր ընդունուած իրողութիւններ կը հաշակէ վեճի առարկայ կէտերը: Այս պատասխանին վերստին կ'անդրադառնայ Թիրեաքեան, Կոչնակ, էջ 1208-1209 պաշտպանելով ուղիղ տեսակէտը: Թիրեաքեանի ի նպատակարարայտուի Կ. Յ. Բասմաջեան, «Նախամետրոպէան տառեր», Կոչնակ, 1922, էջ 1234-1235:

David-Beg M. S.: Le mot Tervagan dans les chansons de geste. Rev. Et. Arm. II, 1, 1922, p. 65-83. — Բառիս բաղմամբի տարբերակներն ու առումները յիշատակելէ ետք, քառապատիկ մեկնութիւն կու տայ անոր, հայերէնի վրայ հիմնուելով: Տէրվագան = 1. Տիր + վահագն: 2. Տիրական = Տէրունական: 3. Տէր վահական (տիտղոս Կոստանդին Ա. 1092-1100): 4. Տէր վկայն: Ֆրանսացի մատ